

Âbidin Paşa'nın Hayatı ve "Âlem-i İslâmiyyet Müdâfaa" Adlı Risalesi¹

Âbidin Pasha's Life and Treatise entitled "Âlem-i İslâmiyyet Müdâfaa"

Kadir ACAR

Yüksek Lisans Öğrencisi, Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Graduate Student, Giresun University, Institute of Social Sciences,
Department of Islamic History and Arts Giresun/Türkiye

kdracar37@hotmail.com ORCID: 0000-0002-6249-4451

Yavuz Selim GÖL

Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, İlahiyat, İslam Tarihi ve Sanatları
Anabilim Dalı

Asst. Prof., Giresun University, Faculty of Theology, Department of
Islamic History and Arts

Giresun/Türkiye

yavuz.gol@giresun.edu.tr ORCID: 0000-0001-7759-4482

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 16 Eylül / September 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 9 Aralık / December 2023

DOI: [10.53683/gifad.1361683](https://doi.org/10.53683/gifad.1361683)

Atıf / Citation: Acar, Kadir-Göl, Yavuz Selim. "Âbidin Paşa'nın Hayatı ve "Âlem-i İslâmiyyet Müdâfaa" Adlı Risalesi / Âbidin Pasha's Life and Treatise entitled "Âlem-i İslâmiyyet Müdâfaa"". *Gifad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / The Journal of Gumushane University Faculty of Theology*, 13/25 (Ocak/January 2024/1): 267-289

İntihal: Bu makale özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism was detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/pub/gifad> **Mail:** ilahiyatdergi@gumushane.edu.tr

Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Gumushane University, Faculty of Theology, Gümüşhane, 29000 Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

¹ Bu çalışma, 4-5 Mayıs 2023 tarihinde Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenen "Bütün Yönleriyle Âbidin Paşa Sempozyumu"nda sözlü olarak sunulmuş olan "Âbidin Paşa'nın "Âlem-i İslâmiyyet Müdâfaa" Adlı Risalesi" başlıklı bildirisinin genişletilmiş halidir. Sözlü bildirisinin özet veya tam metni herhangi bir platformda yayınlanmamıştır.

Öz

Âbidin Paşa (öl. 1906), Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş önemli devlet adamlarından birisidir. 1843 yılında Preveze'de dünyaya gelen Âbidin Paşa, Osmanlı Devleti'nde kaymakamlık, mutasarrıflık gibi görevleri yanında başkent İstanbul'da kurulan farklı komisyonlarda görev almıştır. Ayrıca Adana, Sivas, Ankara, Selanik, Cezayir gibi şehirlerde de valilik görevini yürüttü. Kendisi, ülkemizin yetiştirdiği önemli sanatçılardan olan Âbidin Dino'nun da (öl. 1993) dedesidir. Ankara'da yürüttüğü valilik görevi anısına günümüzde bir semte de adı verilmiş olan Âbidin Paşa, sadece yöneticilik vasfıyla değil ilmi çalışmalarıyla da tanınan bir devlet adamıdır. Onun en çok bilinen çalışmalarından birisi Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin meşhur eseri Mesnevi üzerine yapmış olduğu şerhidir. Âbidin Paşa sadece bu çalışmayla yetinmemiş, kimi zaman gerekli gördüğü bazı alanlarda eserler kaleme almıştır. Onun ilmi yönünü yansıtan belki de en ilginç çalışmalarından biri kaleme aldığı reddiyedir. Âbidin Paşa, Mısır'da bir papaz tarafından yazılmış olan el-Ecvibetü'l-Kur'âniyye 'ale'l-es'ileti'l-Mesîhiyye adlı esere karşın yazdığı Âlem-i İslâmiyyet Müdâfaa adlı bu reddiyede önemli hususlara değinmiştir. Bu makalemizde Âbidin Paşa'nın hayatı, eserleri ve bu eserlerinde ele aldığı konulara temas edilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Âbidin Paşa, Âlem-i İslâm, Reddiye, Dino.

Abstract

'Âbidin Pasha (d. 1906) is one of the important statesmen who grew up in the last period of the Ottoman Empire. 'Âbidin Pasha, who was born in Preveza in 1843, served in different commissions established in the capital Istanbul, in addition to his duties as district governor and mutasarrif in the Ottoman Empire. During these duties, he also served as governor in cities such as Adana, Sivas, Ankara, Thessaloniki and Algeria. He is also the grandfather of 'Âbidin Dino (d. 1993), one of the important artists of our country. 'Âbidin Pasha, whose name is given to a district in memory of his governorship in Ankara, is a statesman known not only for his administrative qualities but also for his scientific works. One of his best-known works is his commentary on Mawlânâ Jalâl al-Dîn Rûmî's famous work Masnavî. 'Âbidin Pasha was not satisfied with this work alone, but also wrote works in some areas he deemed necessary from time to time. Perhaps one of his most interesting works that reflects his scientific side is the refutation he wrote. 'Âbidin Pasha touched upon important issues in his refutation titled " 'Âlem-i İslâmîyet Mudâfa 'a", which he wrote against the work called el-Egwebetü'l-Kur'âniyye 'ale'l-es'ileti'l- Mesîhiyye, written by a priest in Egypt. In this article, 'Âbidin Pasha's life, works and the subjects he discussed in these works will be touched upon.

Keywords: *Islamic History, 'Ābidīn Pasha, 'Ālem-i Islam, Refusal, Dino.*

Extended Summary

In every period of Islamic history, importance was given to the qualified statesmen. The education system in which the governors, commanders and viziers, who were selected from among intellectually qualified people, were trained also supported them in this direction. The Ottoman Empire is among the important states that follow this tradition. There is a state structure that has tried to be meticulous about this issue, especially in its recent periods, which we think is still not fully understood today. He sent many students for education to Western states with advanced levels of knowledge and science. He tried not to neglect the national and religious education processes of these people. One of the important statesmen who grew up in this last period is 'Ābidīn Pasha (d. 1906), who is the subject of our study. 'Ābidīn Pasha's name is not well known among the public in our country. However, it has a place in people's minds as long as it is identified with the name of a district in the capital. On the one hand, although he is known through his grandson, the famous painter 'Ābidīn Dino, this is not enough for us to be aware of some of his interesting aspects. For this reason, we started this study with the aim of introducing 'Ābidīn Pasha's answers to the claims of a Christian priest. However, during the process, we came to the conclusion that he was a name that needed further research. While doing research for this paper, when we saw that 'Ābidīn Pasha had more than just this work, his stormy life, his achievements and his power within the state, we decided to do a more comprehensive study. It was concluded that it was possible to better recognize the late Ottoman state structure, which was especially ignored by the public. In the first part of our study, we touched upon the beginning of 'Ābidīn Pasha's life adventure. Afterwards, we touched upon 'Ābidīn Pasha's duties at state levels. We also talked about his scientific studies, which are one of his outstanding aspects. This part really makes a big difference for a statesman. Because 'Ābidīn Pasha, who wrote important works at a level not expected from an average statesman, was not satisfied with only limited areas. He wrote studies on state functioning and even financial systems, as well as in religious fields. This situation also points to the versatile characteristics of 'Ābidīn Pasha. One of 'Ābidīn Pasha's important works is the commentary on the work called *Masnāvī* by the great Islamic şūfī Mawlānā Jalāl al-Dīn Rūmī. 'Ābidīn Pasha, who gained a great reputation due to this work, thus revealed his versatile scientific personality. One of 'Ābidīn Pasha's interesting works is his work on the stock market, which emerged in the last periods of the Ottoman Empire.

‘Ābidīn Pasha, who also served as a stock exchange commissioner, also has knowledge and experience in the field of finance. He described the stock market system as a "game of weather". ‘Ābidīn Pasha also wrote a commentary called *Me‘alī-i Islām*, in which he discussed the superior features of the Islamic religion. With this work, he also demonstrated his knowledge of the Qur'anic sciences. He also gave some advice for people to live happier lives in his work titled *Sa‘ādet-i Dunyā*. Another important work is *Ḳaṣīde-i Bürde* by Bûsîrî, famous Egyptian poet. It is his commentary on *Ḳaṣīde-i Bürde* written for the Prophet Muḥammed with this work, he also tried to reflect the love he had towards the Prophet Muḥammed. After mentioning the details of these works, we talked in more detail about ‘Ābidīn Pasha's work called *‘Ālem-i Islāmīyet Mudāfa‘a*, which is very important for us. We witnessed how the work was identified by the Ottoman bureaucracy and the sensitivity shown in this process and the effort made to prevent the dynamics of the society from being disrupted. In the text he wrote regarding this treatise, ‘Ābidīn Pasha tried to take a stand against the belief disorders that a missionary priest wanted to create in the Islamic society by giving reasonable answers to the allegations put forward by the priest. At this point, he approached with the sensitivity of a statesman and also handled the issue with the meticulousness of a scientist. More detailed research by tracing this work will probably shed light on the recent period of today's Egyptian state. On the other hand, greater recognition of this work will also help to better see the anti-Islamic activities carried out in the Ottoman lands. In the last part of our study, we tried to address the issues related to ‘Ābidīn Pasha's political past. In this respect, it was possible to determine the position he achieved in the state bureaucracy. This study, which introduces a statesman who stands out both with his own personality and the place his family members achieved in the state and society, will also lead to more comprehensive studies on ‘Ābidīn Pasha. It is of great importance for Ottoman history researchers as it is an important reflection not only of himself but also of the period in which he lived. It will also help late period research on Egypt, which is an important part of Islamic geography.

Giriş

İslâmî ilimlerde reddiye geleneği ilmi gelişmenin en güzel örneklerinden birisidir. Özellikle İslâmî ilimlerin tartışma zemininin daha güçlü olduğu dönemlerde çokça yapılan reddiyelerin son dönemlerde de yapılır olduğunu tespit etmek önemli bir gelişmedir. Ayrıca bu geleneğin sadece ilmî yönüyle değil devlet adamı yönüyle de bilinen bir isim tarafından sürdürülmüş olması büyük önem arz etmektedir. Çalışmamızın konusunu

teşkil eden bu reddiye de önemli bir devlet adamının elinden çıkmış olması bakımından ilgi çekicidir.

Âbidin Paşa İslâm'ın izzetini korumak amacıyla, İslâm'a haksız iddialarla saldıran bir esere yazdığı reddiye² ile İslâmî ilimlerdeki reddiye geleneğine önemli bir katkı yapmıştır. Bizler de onun yazdığı bu reddiyede ele aldığı konulara ilişkin değerlendirmeler yaparak onun bu değerli çalışmasını günümüz araştırmacılarıyla buluşturacağız.

Âbidin Paşa'nın karşıt bir çalışma yaptığı eser Mısır'da bir papaz tarafından kaleme alınmış olan *el-Ecvibetü'l-Kur'âniyye 'ale'l-es'ileti'l-Mesîhiyye* adlı eserdir.³ Ancak bu eserin asıl metnine ulaşılması mümkün olmamıştır. Fakat bu eserde yer alan iddialara karşı verilen cevaplarla eserin içeriği hakkında bilgi edinmek mümkün olacaktır. Âbidin Paşa kaleme aldığı reddiyesini eserin içeriğini oluşturan on fasıl üzerinden ele almıştır. Bu on fasılı bildirdikten sonra bu talihsiz çalışmanın içeriğinin bunlardan müteşekkil olduğunu ifade etmiştir. Bu sebeple de çalışmanın bu içerikten oluştuğu anlaşılmaktadır.

Mısır'da kaleme alınan bu zararlı risale, Tebriz ve doğu bölgelerine tesir etmiştir. Bunun üzerine Van vali vekili Şemşi Paşa ve merkez naibi Emin Efendi taraflarından Edirne Müftüsü Kureyşîzâde el-Hâc Muhammed Fevzî Efendi'ye posta yoluyla iki mektup gönderilmiştir. Mektupta, "Mısır'da haşa Kur'ân'a iftira atan ve yalan yanlış ifadeler barındıran bir risale basılmıştır. Bahr-i Sefid valisi Âbidin Paşa tarafından zikredilen bu risaleye reddiye olarak bazı cevaplar düzenlenmiştir. Reddiye Malumat Gazetesi tarafından basılmış ve Papaz rezil ettirilmiştir. Zikrettiğimiz bölgeler de görev yapmış olmanız hasebiyle bir cevap yazmanız rica olunur."⁴ Bunun üzerine Fevzî Efendi *el-Ecvibetü'l-Kur'âniyye 'ale'l-es'ileti'l-Mesîhiyye* adlı risaleye *Nücûmu'l-ihtidâ fî rucûmi'l-a'dâ* adında bir reddiye kaleme alıp neşrettirilmiştir.⁵

Âbidin Paşa'nın Künyesi ve Ailesi

Adı Âbidin'dir. Lakin kendisinin kaleme aldığı *Konsolid Hava Oyunları*

² İskender Pala, "Âbidin Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/310.

³ Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyyet Müdafaa* (İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1315), 5.

⁴ Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi, *Nücûmu'l-ihtidâ fî rucûmi'l-a'dâ* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 06342), 2-3.

⁵ Hidayet Aydar, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Bir Katkı: Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefricu'l-kalak fî tefsiri sûreti'l-Felak Adlı Sure Tefsirinin İşârî Yönden İncelenmesi" 6/2 (2022), 633-656.

İstikrâzât adlı eserinde adı Âbidin Bey olarak da geçmektedir.⁶ Yaptığımız kaynak taramasında Âbidin Paşa'ya ne zaman "Paşa" unvanı verildiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Yukarıda ismini zikrettiğimiz eserin basım yılı dikkate alındığında "Paşa" unvanının 1874'ten sonra verildiği kanaati oluşmaktadır.⁷ Paşa unvanını aldıktan sonra Âbidin Paşa ismiyle şöhret bulmuştur.⁸

Annesi, Arnavutluk'ta ikamet eden Çapar ailesine mensup⁹ Saliha Hanım'dır. Babasının adı ise Ahmet'tir. O da Arnavutluk'un dağlık bir kesiminde ikamet eden Çam¹⁰ ailesine mensuptur.¹¹ Âbidin Paşa, babasının Yanya vilayetine taşınacağı sırada, II. Abdülhamid Han'ın tahsis ettiği Bekir Ağa'dan ve Tepedelenli Ali Paşa'dan kalma konakta, 1843 yılında 24 Mart Çarşamba gecesi saat 4:00 civarlarında (5 Rebü'l-evvel 1259) dünyaya gelmiştir.¹² Âbidin Paşa'nın Malik ve Veysel isimli iki ağabeyi, Şerife ve Şemsiye isimli iki de ablası vardır. Dino ailesinin beşinci çocuğudur.¹³

Âbidin Paşa'nın babası Ahmet Bey, Preveze'ye göç etmiş zengin bir şahsiyettir. Zenginliği Tepedelenli Ali Paşa'dan gelmektedir. Tepedelenli Ali Paşa önceleri Arnavutluk'ta faaliyet gösteren bir çete lideridir. Yunanlara karşı yaptığı başarılı işlerle padişahın dikkatini çekmeyi başarmış ve Osmanlı adına Arnavutluk bölgesinin yönetimi kendisine verilmiştir. Ali Paşa bundan sonraki süreçte iktidar olma hırsıyla merkez yönetimin haberi olmadan bölgeye idareciler atamaya başlamış ve yabancı devlet temsilcileriyle gizli görüşmeler yaparak devlete karşı bir isyan hazırlığı içerisine girmiştir. Padişah yaşanan olayları duyduktan sonra başlayan bu isyanı durdurmak için Hurşit Paşa'yı göndermiş ve Ali Paşa yenilerek idam ile cezalandırılmıştır. Ali Paşa'dan kalan birçok toprak ve malikâne padişah

⁶ M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu* (İstanbul: Fatih Yayınevi, 1971), 2, 915.

⁷ Celali Yılmaz, *Borsa Risalesi: Hava Oyunları* (İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2020), 31.

⁸ İsa Çelik, *Âbidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri* (İstanbul: Vefa Yayınları, 2007), 67.

⁹ Ebu Abdullah Şerefeddin Muhammed b. Said b. Hammad Bûsîrî, *Terceme ve şerh-i Kaside-i bürde*, çev. Âbidin Paşa (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1324), 9.

¹⁰ Arnavutluk'un güneyinde yer alan Camerial Çamurya bölgesinde ikamet eden kişilere verilen isimdir.

¹¹ Hasan Anuş, "Edeb-i Farisi der Anadolu ve Balkan", *Danışname-i Edebi Farisi* (Tahran, 1383), 1/559.

¹² Bûsîrî, *Terceme ve şerh-i Kaside-i bürde*, 7; M. Orhan Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)* (İstanbul: Aksüt Matbaası, 1979), 89.

¹³ M. Şehmus Güzel, *Âbidin Dino 1913-1942* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008), 2.

tarafından Ahmet Bey'e tevdi edilmiştir.¹⁴ Ahmet Bey 1849 yılında Ramazan ayının 27. günü sabaha karşı kolera hastalığından Konya vilayetinde vefat etmiştir. Mezarı, Konya Alaaddîn Camii'nde bulunan Alaaddîn Türbesi'nin yakınındadır.¹⁵ Annesi ise 1887 tarihinde Preveze'de vefat etmiştir.¹⁶

Gül Hanımla evli olan Âbidin Paşa'nın iki kızı iki oğlu vardır. Kızlarının ismi Nefise ve Halide¹⁷, oğullarının adı ise Salim Bey ve Rasih Bey'dir.¹⁸ Bununla beraber Paşa'nın Rodos'ta yaptığı görev sırasında doğan Meri adında bir gayrimeşru kızı da bulunmaktadır.¹⁹ Âbidin Paşa'nın damatları Osmanlı Devleti'nin önemli devlet adamlarından Derviş Paşa ve Mustafa Nuri Bey'dir. Mustafa Bey, Paşa'nın Adana valiliği sırasında yardımcılığını yürütmüş bir memurdur. Mustafa ile Nefise Hanım'ın üç oğlu olur. Bunlar karikatürist Sedat Nuri, gazeteci Celal Nuri ve hukuk profesörü Suphi Nuri'dir. Derviş Paşa ile ilgili ise detaylı bilgi bulunmamakla beraber Âbidin Paşa'nın yeğenidir.²⁰

Paşa'nın oğullarından Rasih Bey, Saffet Hanım ile evlenir. Bu evlilikten Arif Dino, Ali Dino ve Türkiye'nin en önemli ressamlarından olan Âbidin Dino dünyaya gelir. Abidin Dino hatıratında babası hakkında şu bilgileri vermektedir. "Babam iyi biniciymiş, çok cirit oynamış, ava gitmiş, bir sürü şey öğrenmiş. Hesaptan anladığı için olacak, daha genç yaşta Divan-ı Muhasebat Reisliğine tayin edilmiş. Karman çorman imparatorluk hesaplarına çeki düzen vermek, denetlemek değme babayığidin harcı değil! Derken nasıl bir hastalıksa bu, babam silme sağır olur ve resmi görevi bırakmak zorunda kalır."²¹

Âbidin Paşa'nın, yapılan arşiv incelemeleri neticesinde ulaşılan bilgilere göre, Ankara valisi iken hastalandığı anlaşılmaktadır. Sadârete yazdığı telgrafta romatizma ve şiddetli göz rahatsızlığından dolayı on beş gün süre ile tedavi olmak için İstanbul'a gelmek istediğini beyan etmiştir.²² Akabinde yapılan tedavinin başarısız olduğu, Âbidin Paşa'nın üç ay süre ile Viyana ve Niş'e gidip tedavi olmak için istediği izinden anlaşılmaktadır.²³

¹⁴ Ahmet Nadir İşisağ, *Âbidin Paşa Bir Adana Valisi* (Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2019), 6.

¹⁵ Bûsîrî, *Terceme ve şerh-i Kaside-i bürde*, 9.

¹⁶ Bûsîrî, *Terceme ve şerh-i Kaside-i bürde*, 6.

¹⁷ Osmanlı Arşivi (BOA), *Umumi* [Y..PRK.UM.], No. 35, Gömlek No. 83.

¹⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Hususi* [İ..HUS.], No. 16, Gömlek No. 44.

¹⁹ Zeynep Avcı, *A'dan Z'ye Âbidin Dino* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 16.

²⁰ İşisağ, *Âbidin Paşa Bir Adana Valisi*, 5.

²¹ Güzel, *Âbidin Dino 1913-1942*, 17.

²² Osmanlı Arşivi (BOA), *Hususi Maruzat* [Y..A...HUS.], No. 408, Gömlek No. 32.

²³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Hususi Maruzat* [Y..A...HUS.], No. 411, Gömlek No. 144.

Paşa'ya sarayda sadrazamlık görevi verilmesi beklenirken²⁴, dönemin dahiliye nâzırı başkanlığında Yemen ıslahatları için kurulan komisyon üyeliği görevi verilmiştir.²⁵ Âbidin Paşa, Yıldız Sarayı'nda gerçekleştirilen ıslahat görüşmeleri sırasında Arap İzzet Paşa'nın odasında geçirdiği kalp krizi nedeniyle 10 Mayıs 1906'da vefat etmiştir.²⁶ Âbidin Paşa İstanbul'da bulunan Fatih Camii'nde yer alan türbesine defnedilmiştir. Türbesinin mimarisi kare planlı ve Klasik Osmanlı, Roma, Hint-İslâm üsluplarını yansıtmaktadır.²⁷

1.1 İlmi Kişiliği ve Yazdığı Eserler

Âbidin Paşa bir devlet adamı olmasına rağmen yoğun işlerinden vakit ayırarak birçok alanda kıymetli eserler kaleme almıştır. Paşa, ilmi geçmişiyle ilgili bilgileri Defter-i Âbidin Paşa²⁸ aslı eserinde şu şekilde aktarmıştır. "Tahsil-i uluma meylim anlaşılmasından dolayı lisan-ı Arabi ve Farisi de yedi tülâsı olan Osman Efendi'nin işi hocalık değil iken Preveze Camii şerifinde mahza bir medrese açıp acizleriyle ve diğer beş talebeye beş sene sarf ve nahiv ve mantık ve Farisi'den Gülistan ve Hafız-i Şirazi ve fenn-i kitabete dahi çalıştırmış ve muahharen dahi mesnevi şerhiyle kesret-i iştigal üzere meşgul olunmuştu.²⁹ O sıralarda Helenistan'ın meşhur hocalarından Komonas adlı zat her nasılsa Helenistan'ı terkle, Preveze'ye geldi de Helen lisanında şair-i meşhur Omiras (Homeros) işarma kader ki müellifin Helen dilini ikmal ile ilm-i tabiat gibi ulumu haftada üç defa, Fransız lisanın ilerletmek için Helen mektebindeki Fransızca hocası Mösyö Kaftanoğlu'ndan tül müddet ders aldım. Badehu silahşör olduk da merhum Fuat Paşa'nın emriyle Fransız lisanına daha ziyade kesb-i maharet etmek için Deraliye'de nam Fransız Mektebine iki sene yedi ay devam edip Fransızca lisanında kesb-i maharet eyledim. Şimdi lisan-i Türki ve Helen ve Fransızca'yı tekellümden başka elseyi mezkureyi kemal-i suhuletle yazarım. Ve Arabi ve Farisi lisanlarında dahi okuduğumu anlar ve hangi manayı ister isem elfazını düşünerek tekellüm edebilirim..."³⁰

²⁴ İşısağ, *Âbidin Paşa Bir Adana Valisi*, 5.

²⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Hususi [İ..HUS.]*, No. 129, Gömlek No. 7.

²⁶ Çelik, *Âbidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri*, 92.

²⁷ Nacide Öter, "Âbidin Paşa Türbesinin Mimari Özellikleri", *Art-Sanat* 17 (2022), 359-374.

²⁸ Defter-i Âbidin Paşa ile ilgili detaylı bilgi için bk. Halis Çanakçı, *Âbidin Paşa'nın Notlarından Osmanlı Devleti'nin Son Yılları (1888-1906)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

²⁹ İşısağ, *Âbidin Paşa Bir Adana Valisi*, 8.

³⁰ Âbidin Paşa, *Defter-i Âbidin Paşa -I* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Mehmet Zeki Pakalın, 00019), 3-5.

Paşa aldığı eğitimlerin neticesinde Arnavutça, Fransızca, Arapça, Farsça³¹ ve Yunanca dillerini okuyup yazmanın yanı sıra bu dillerde şiir ve yazılar kaleme almıştır. Paşa, Arapça olarak *Ber Tarz-ı Nevin-i Nahv-ı Arab* adında bir nahiv kitabı yazmıştır.³² Bunun yanı sıra yazmış olduğu şiir ve yazıları İstanbul'da bulunan *Neogolos* adında bir gazetede yayınlanmıştır. Yayınlanan bu edebi eserler neticesinde Paris'te Silogos adıyla ün salmış bir cemiyet tarafından takdir edilmiştir.³³

1.1.1. Tercüme ve Şerh-i Mesnevi Şerif

Âbidin Paşa'nın kendi kaleme aldığı ve onu konu edinen eserlerde tasavvufi hayatıyla ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Yalnızca Paşa'nın İstanbul'da bulunan Merkez Efendi³⁴ dergahının halveti şeyhi Nurettin Efendi'ye intisap ettiği bilgisi bulunmaktadır.³⁵

Mevlâna Celaleddin-i Rumi'ye ait olan *Mesnevî*'nin³⁶ şerhleri arasında en önemlilerinden olan bu eserin yazılış hikâyesi de manidardır. Paşa, 9 Haziran 1881 yılında Dışişleri Bakanlığı'na tayin edilir. Lakin bu görevinde başarılı olamaz. Bu başarısızlığın nedenini ise Nuri İleri şöyle anlatmaktadır: "Padişah, "Âbidin Paşa sefaretlere sık gidiyorsunuz. Balolarda, danslarda fazla görülüyorsunuz. Münasip bulmuyorum." der. Sadrazam Kadir Paşa söz alarak, "Hariciye Nazırının vazifesidir padişahım." der.³⁷ Bunun üzerine Sadrazam Kadir Paşa, Âbidin Paşa ve bazı nazırlar istifa ederler. Padişah bu istifayı yeterli bulmayarak Âbidin Paşa'yı payitahttan uzaklaştırır. Ancak uzaklaştırma düşüncesiyle ona Adana valiliği görevi verir. Buradaki görevi sırasında 6 ciltlik şerhi yazmaya başlar. Bu şerh 1886 yılında İstanbul ve Sivas'ta basılmıştır.³⁸

1.1.2. Konsolid Hava Oyunları İstikrâzât

Âbidin Paşa'nın ilk kaleme aldığı eser olarak bilinen *İstikrâzât*, Paşa'nın

³¹ Anuşe, "Edeb-i Farisi der Anadolu ve Balkan", 1/559.

³² Detaylı bilgi için bk. Âbidin Paşa, *Ber Tarz-ı Nevin Nahv-ı Arabi* (Rodos: Vilayet Matbaası, 1908).

³³ Güzel, *Âbidin Dino 1913-1942*, 19.

³⁴ Detaylı bilgi için bk. Reşat Öngören, "Merkez Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/200-202.

³⁵ Çelik, *Âbidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufi Düşünceleri*, 45-48.

³⁶ Detaylı bilgi için bk. Semih Ceyhan, "Mesnevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/325-334.

³⁷ Güzel, *Âbidin Dino 1913-1942*, 20-21.

³⁸ İsa Çelik - Birol Yıldırım, "Mesnevî Şârihi Bir Ankara Valisi: Âbidin Paşa'nın Tasavvufi Düşünceleri", *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 5/11 (2017), 26-67.

Borsa Komiserliği³⁹ görevi sırasında yazılmıştır. Paşa'nın bu göreve getirilmesinin temel nedeni 1873'te meydana gelen ekonomik krizdir.⁴⁰ Mali çöküş sebebiyle edindiği tecrübelerden sonra yazılan bu risale Osmanlı'ya ait borçlar hakkında birçok bilgiyi içinde barındırmaktadır.⁴¹

1.1.3. Meâli-i İslâmiyye

Âbidin Paşa son valilik görevi sırasında, İslâm dininin üstünlüklerini anlattığı, ayetlerle desteklenen bir tefsir kaleme almıştır. Paşa 53 ayrı sureden seçmiş olduğu 171 ayeti sade ve anlaşılır bir şekilde tefsir etmiştir.⁴² Ayetleri, kendi fikirlerine delil olarak şerh ettiği *Mesnevi'*den beyitlerle açıklamaya çalışmıştır.⁴³ Dini kavramları hem bireysel hem de toplumsal olarak ele almıştır. Örneğin ibadetlerin topluma ve bireylere olan faydalarını şu şekilde açıklamıştır: "Cenab-ı Hakk'a yapılan ibadetler iki türlüdür. Biri kelime-i tevhid, namaz, oruç, hac gibi sadece âmiline mahsus, diğeri ise sadaka ve zekât vermek, din ve devlet uğruna cihad etmek ve insanlara meşru şekilde iyilik ve yardım etmek ve bunlara benzer ahlak-ı celile ve cemileden kaynaklayan e'âl-i hayriyyedir. Bu suretle keyfiyyet-i ibadet ve ubudiyet, bâis-i kemâl âli'l-âl olmuş olur."⁴⁴

1.1.4. Saâdet-i Dünya

Âbidin Paşa'nın Cezâyir-i Bahr-i Sefid⁴⁵ valiliği sırasında yazmış olduğu bu eser, Allah'ın insanlara bahşettiği nimetleri ve güzel ahlakı baz alır. Dünya'nın bir oyun olduğundan, Allah'ın bize verdiği akı gerektiği gibi kullanmaktan, kader konusundan ve birçok ahlaki ilkeleri örnekler vererek açıklamıştır. Eserin son bölümünde de kendisi hakkında birçok bilgiyi kaleme almıştır.⁴⁶

³⁹ Fiyat dalgalanmasını ve alım-satım işlemlerini takip etmek için atanan memura verilen isimdir.

⁴⁰ Yılmaz, *Borsa Risalesi: Hava Oyunları*, 33.

⁴¹ Nuri Şimşekler, "Devlet Adamı Ve Mesnevî Şârihi Âbidin Paşa Hayatı - İdareciligi - Eserleri", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi* 9/10 (1995 1994), 117-126.

⁴² Alfred Piku, *Osmanlı Döneminde Arnavut Asıllı Müelliflerin Kur'an İlimleri Ve Tefsir Alanındaki Çalışmaları* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 78-80.

⁴³ Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin Mevlana Celaleddin-i Rumi, *Tercüme ve şerh-i Mesnevi-i Şerif.*, çev. Âbidin Paşa (Ankara: Vilayet Matbaası, 1887), 223-233.

⁴⁴ Âbidin Paşa, *Meali-i İslamiye* (İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1898), 178.

⁴⁵ Cezâyir-i Bahr-i Sefid olarak adlandırılan bölge, merkezi Gelibolu olan içerisinde İstanköy, İmroz, Bozcaada ve günümüzde Yunanistan'a ait Sakız, Limni, Midilli adalarından oluşan yere verilen isimdir. Detaylı bilgi için bk. Mahmut Şakiroğlu, "Cezâyir-i Bahr-i Sefid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/500-501.

⁴⁶ Âbidin Paşa, *Saadet-i Dünya* (Rodos: Cezair-i Bahr-i Sefid Vilâyet Matbaası, 1312), 4-160.

1.1.5. Şerh-i Kasîde-i Bürde

Mısırlı ünlü şair Bûsîrî tarafından Hz. Peygamber için kaleme alınan *Kasîde-i Bürde*, Âbidin Paşa tarafından şerh edilmiştir. *Kasîde*, ününü sanat değerinden daha ziyade müellifin ömrünün bir kısmını felçli geçirdiği ve bu hastalıktan kurtulmasına vesile olduğuna dair rivayetlerden almaktadır. Ele alınan rivayet şu şekildedir; Bûsîrî gece yatmadan önce hastalığından dolayı Allah'a şifa için dua eder. O gece rüyasında Hz. Peygamber'i görür. Allah Resulü ondan kendisi için yazmış olduğu kasideyi okumasını ister. O da "Yâ Resûlellah! Ben senin için birçok kaside yazdım, hangisini istersin?" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber kasidenin ilk beytini okumasını ister ve sonuna kadar dinler. Bûsîrî kasideyi tamamladıktan sonra Hz. Peygamber hırkasını bacaklarının üstüne örter ve felçli kısmı sıvazlar. Müellif uyandıktan sonra hastalığından kurtulmuştur. Bu olay her ne kadar dilden dile yayılmış bir menkıbe olsa da kasidenin birçok yerinde şifa motifleri geçmektedir.⁴⁷

Âbidin Paşa bu eseri şerh ederken eserin giriş kısmının ilk dokuz sayfasında kendi şahsına ait öz geçmişini kaleme almıştır. *Kasîde-i Bürde*'de bulunan beyitler alınarak teker teker Türkçeye tercüme edilmiş ve anlaşılması zor olan Arapça kelimeler için Ma'nâ-yı Elfâz başlığı adı altında Türkçe karşılıkları verilmeye çalışılmıştır.⁴⁸

1.1.6. Âlem-i İslâmiyyet Müdâfaa

277

İslâmî ilimlerde reddiye geleneği ilmi gelişmenin en güzel örneklerinden birisidir. Özellikle İslâmî ilimlerin tartışma zemininin daha güçlü olduğu dönemlerde çokça yapılan reddiyelerin son dönemlerde de yapılırdığını tespit etmek önemli bir gelişmedir. Ayrıca bu geleneğin sadece ilmî yönüyle değil devlet adamı yönüyle de bilinen bir isim tarafından sürdürülmüş olması büyük önem arz etmektedir. Çalışmamızın önemli bir kısmını teşkil eden bu reddiye de önemli bir devlet adamının elinden çıkmış olması bakımından ilgi çekicidir.

Âbidin Paşa İslâm'ın izzetini korumak amacıyla, İslâm'a haksız iddialarla saldıran bir esere yazdığı reddiye⁴⁹ ile İslâmî ilimlerdeki reddiye geleneğine önemli bir katkı yapmıştır. Bizler de onun yazdığı bu reddiyede ele aldığı konulara ilişkin değerlendirmeler yaparak onun bu değerli

⁴⁷ Mustafa Kaya, "Kasîdetü'l-Bürde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/568-569.

⁴⁸ Bûsîrî, *Terceme ve şerh-i Kaside-i Bürde*, 2-168.

⁴⁹ İskender Pala, "Âbidin Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/310.

çalışmasını günümüz araştırmacılarıyla buluşturacağız.

Âbidin Paşa'nın karşıt bir çalışma yaptığı eser Mısır'da bir papaz tarafından kaleme alınmış olan *el-Ecvibetü'l-Kur'âniyye 'ale'l-es'ileti'l-Mesîhiyye* adlı eserdir.⁵⁰ Ancak bu eserin asıl metnine ulaşılması mümkün olmamıştır. Fakat bu eserde yer alan iddialara karşı verilen cevaplarla eserin içeriği hakkında bilgi edinmek mümkün olacaktır. Âbidin Paşa kaleme aldığı reddiyesini eserin içeriğini oluşturan on fasıl üzerinden ele almıştır. Bu on fasıl bildirdikten sonra bu talihsiz çalışmanın içeriğinin bunlardan müteşekkil olduğunu ifade etmiştir. Bu sebeple de çalışmanın bu içerikten oluştuğu anlaşılmaktadır.

Mısır'da kaleme alınan bu zararlı risale, Tebriz ve doğu bölgelerine tesir etmiştir. Bunun üzerine Van vali vekili Şemşi Paşa ve merkez naibi Emin Efendi taraflarından Edirne Müftüsü Kureyşîzâde el-Hac Muhammed Fevzî Efendi'ye posta yoluyla iki mektup gönderilmiştir. Mektupta, "Mısır'da – haşa- Kur'ân'a iftira atan ve yalan yanlış ifadeler barındıran bir risalenin basılmıştır. Bahr-i Sefid valisi Âbidin Paşa tarafından zikredilen bu risaleye reddiye olarak bazı cevaplar düzenlenmiştir. Reddiye Malumat Gazetesi tarafından basılmış ve Papaz rezil edilmiştir. Zikrettiğimiz bölgelerde görev yapmış olmanız hasebiyle bir cevap yazmanız rica olunur."⁵¹ Bunun üzerine Fevzî Efendi *el-Ecvibetü'l-Kur'âniyye 'ale'l-es'ileti'l-Mesîhiyye* adlı risaleye *Nücumu'l-ihidâ fî rucûmi'l-a'dâ* adında bir reddiye kaleme alıp neşrettirilmiştir.⁵²

2. *el-Ecvibetü'l-Kur'âniyye 'ale'l-es'ileti'l-Mesîhiyye* Adlı Risale ile İlgili Ahmed Muhtar Paşa'nın Tahrirâtı

Ahmed Muhtar Paşa, 1882 yılında İngiltere'nin Mısır'a asker çıkarmasıyla başlayan Mısır meselesini salahiyyete kavuşturması için 5 Kasım 1885'te Osmanlı Devleti adına Mısır fevkalâde komiserliğine görevlendirildi.⁵³ Komiserlik görevi sırasında Mısır'da yazıldığı tespit edilen bir risale ile ilgili şikâyetler vuku bulunca konuyla ilişkin değerlendirmeler yapmıştır. Bu konuyla ilgili yapmış olduğu değerlendirme ve akabinde almış olduğu tedbirler Ahmed Muhtar Paşa'nın Tahrirâtı adlı arşiv belgesinde

⁵⁰ Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyyet Müdafaa* (İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1315), 5.

⁵¹ Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi, *Nücumu'l-ihidâ fî rucûmi'l-a'dâ* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Yazma Başlıklar, 06342), 2-3.

⁵² Hidayet Aydar, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Bir Katkı: Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefricu'l-kalak fî tefsiri sûreti'l-Felak Adlı Sure Tefsirinin İşâri Yönden İncelenmesi" 6/2 (2022), 633-656.

⁵³ Rifat Uçarol, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/445-448.

detaylı bir şekilde anlatılmıştır. İlgili metin aşağıda yer almaktadır:

"12 Nisan 1895 tarihinde Cuma günü 733 numarasıyla makamı sadarete gönderilen şikayet dilekçesi hasebiyle Cenâb-ı hilâfet penâhileri buyrulmak üzere aşağıda görüldüğü gibi arz ve tahrir kılındığım cihanşumül cenâbı cihan bânileri buyruldukta ol babda ve gâtibe-i âhvalde emr-i ferman veliyyül emîr vel-ihsân efendimiz hazretlerindedir.

el-Ecvîbetü'l-Kur'âniyye 'ale'l-es'ileti'l-Mesîhiyye ismiyle nesh olunan özel risale, Din-i İslâmiye'ye tecâvüzat vuku bulunmasından dolayı etkili tedbirler şiddete başvurulmasından dolayı geçen hafta sunmuş olduğum 12 Nisan 1895 tarihli 733 sayılı dilekçe hükümetimize arz olunmuştu. Mesele meclisimiz tarafından tetkik edilmiş zararlı risalenin basıldığı matbaalar bilinen veya bilinmeyen bir yerde ise de bunun dağıtım merkezinin misyoner cemaatlere ait kitapçı dükkanları olduğu anlaşılmıştır. Hidiv'in Hariciye Nazırı Butros Paşa'yı tehditkâr bir şekilde İngiliz General Konsolosu Lord Kromer'e gönderilmiştir. Zikredilen risalenin satılması ve mevcudunun dahi ortadan kaldırılması sureti tembih olmuştur. Müslümanlar tarafından neşredilmiş bir risâleye mukabil bu risâlenin dahi neşr olunmakta olduğu özü dermiyan edilmiş ise de dedikleri risalenin velev bir nüshası olsun meydanda olmadığından müdâfaa sözü şayan kabul görülemeyerek reddolunmuş ve dükkâncılarda ba'de ma bu kitâbeleri dükkanlardan kaldıracakları sözünü vermiş oldukları haberiyle avdet eylediği tahkik kılındığı mücerred ma'lumât olmak üzere arz olunur ol babda."⁵⁴

2.1. II. Abdülhamid'e Yazdığı Mektup

Âbidin Paşa Cezayir'de valilik görevi yaptığı sırada misyoner bir papaz tarafından yazılan ve zararlı olduğunu düşündüğü bir risaleye cevap mahiyetinde bir reddiye yazmak istedi. Ancak bunun için dönemin padişahu II. Abdülhamid'den izin alması gerekiyordu. Bu iznin kendisine verilmesi için Âbidin Paşa aşağıda metni yer alan mektubu yazdı. Mektup metni şu şekildedir:

"Mısır'da Din-i Mübin-i Ahmediyye ve Kur'ân-ı Azimü's-Şân aleyhine basılan zararlı bir risale Mısır halkı üzerinde pek çok etkiye sebep olmuştur. Kulları Ankara'da iken Kardinal Lavizzi'ye yazdığım etkili bir reddiye ile nâcizâne diğer eserlerim bilindiğinden, bununla alakalıda münasip bir reddiye yazmak üzere bahsi geçen risâleyi Mısır ulemasından bilmediğim bir kişi takdimini cüretkâr bulduğum bir resmi yazı ile tarafıma gönderilmiştir.

⁵⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Esas Evrakı* [Y..EE..], No. 129, Gömlek No. 76.

Risâlenin müellifi sinsi bir sûretle ayetlerin maksadını istediği gibi açıklamıştır. Böyle bir risâle reddiyesiz bırakılınca sonuçları mâlum olduğundan din gereğince derhâl acizâne kaleme aldığım reddiyei burada bulunan çeşitli müftü ve ulema kullarına gösterdiğimde fevkalade güzel buldular. Din-i Mübin-i Ahmediyye'nin hâmi-i yeganesi emiru'l-müslimin halife-i ruy-i zemin veli nimet bi-minneti Padişah-ı Diyanetperver Efendimiz olduğundan gerek bu zararlı risaleyi gerek Türkçe yazdığım reddiye ile bu reddiyenin Arapça olarak dahi tercümesini gibbe-i felek mertebe-i Hazret-i Cihan penâhilerine takdime cüret eylerim. Reddiyenin değerlendirilmesi halinde risâle sâhibinin sinsi maksatları tamamıyla yüce zatınızca anlaşılacaktır. Zikredilen reddiyenin Mısır'da basılması ve dağıtılması için görevli kişilere emir verilmesi, Din-i Mübin-i Ahmediyye'ye azîm bir hizmet olacağından gereğinin yapılması herhalde merhameti sonsuz olan Cenab-ı zillullahilerine bağlıdır. Bu bağlamda ve her durumda emr-i ferman ve'l-ihsan ve nimet âzam şevketli Padişah-ı âlem-i penâh Efendimiz Hazretlerindir."⁵⁵

3. *el-Ecvibetü'l-Kur'âniyye 'ale'l-es'ileti'l-Mesîhiyye* Adlı Risalede Yer Alan Fasıllara İlişkin Cevapları

Âbidin Paşa, bu risalede ilk fasıl olan "Kur'ân-ı azimu's-şân'ın Tevrat ile İncil'i tasdik etmesi"⁵⁶ hususunda muhatabının Arap diline vakıf olmadığını da işaret ederek büyük bir mantık hatasına düştüğünü tespit etmiştir.⁵⁷ İlk olarak kendi iddiasından vurduğu muhatabının "yanlış olduğunu düşündüğü bir Kitab'ın tasdiğiyle kendi Kitap'larını doğruladıklarını" söyleyerek esasından Kur'ân'ın doğruluğuna iddiayı ortaya atanın da inandığını ortaya koymaktadır. Burada Âbidin Paşa iddia sahibinin kendisini boşa düşürdüğünü göstermektedir.

İkinci fasılda ise Kur'ân'ın Kitâb-ı Mukaddes'e inanmayı bir nâkisa olarak zikreden müellif, Âbidin Paşa'ya göre burada önemli bir yanlış içerisindedir. İncil ve Tevrat'a iman etmenin İslâm'da net bir emir olduğunu kabul eden Âbidin Paşa, bu kitapların günümüzdeki durumlarına göre değil, asıl olarak bu kitapların indirildiği hallerine iman etmeyi esas aldığını zikreder. Bu da mezkur risalenin müellifinin büyük bir yanlış içerisindedir. Çünkü bu durumun kendi içlerinde bile önemli bir problem olduğu öteden beri bilinmektedir. Zira Âbidin Paşa'nın ifadesine göre bu durum Hristiyan din adamları tarafından da kabul edilmektedir.

⁵⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Umumi* [Y..PRK.UM.], No. 32, Gömlek No. 12.

⁵⁶ Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyyet Müdafaa*, 7.

⁵⁷ Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyyet Müdafaa*, 7.

Hatta İncil nüshalarının çoğalmasa üzerine Hristiyan din adamlarının yaptıkları eleme ile nüsha sayılarını dörde (Matta, Markos, Luka, Yuhanna İncilleri) düşürdükleri İznik Konsili'ne atıf yapmaktadır. Burada müellifin kendi kitaplarının mevcut durumunu gözden kaçırdığını ifade ederek İslâm'ın bu kitapların asıllarını esas aldığını belirtmektedir.

Müellifin üçüncü fasılda ele aldığı konu ise nesh meselesidir. Müellif İncil'de nesh bulunmadığını iddia ederek bu konuda Kur'ân'ın problemlili olduğunu belirtmektedir. Âbidin Paşa nesh meselesinin zamanın değişmesi ile İncil'de bulunan hususlarla ilgili olduğunu belirterek bunun tabî bir değişim olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸

Âbidin Paşa'nın reddiye yazdığı eserin dördüncü faslında ise ele alınan konu Kur'ân'ın Hz. İsa'yı tasdik etmiş olmasıdır. Bu hususa dikkat çeken ve Hz. İsa'nın tasdik edilmesinin Kur'ân'a bir nâkisa getirdiğini iddia eden müellife Âbidin Paşa itiraz etmektedir.⁵⁹ Kur'ân'ın bu ve diğer peygamberleri asıyla kabul ettiği ve mevcut durumda onların vefat edip gittiklerini, mevcut bazı aykırılıkların kendilerinden kaynaklanmadığını ifade etmektedir. Bu durumda onların gönderildikleri zaman ve emirlerle değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Diğer türlü bir durumun yanlış olduğunu belirterek sanki Hristiyanlığın Kur'ân tarafından tasdik edildiği gibi bir algı oluşturmaya çalışmasının önüne geçmektedir.

Çalışmada ele alınan fasıllardan beşincisi ise Hz. Muhammed (sas) hakkındadır. Buna göre Hz. Muhammed'in ayetleri ve mucizeleri kendisinin getiremeyeşi bir eksiklik gibi gösterilmeye çalışılmaktadır. Ancak Âbidin Paşa bu durumun peygamberliğin bir gereği olduğunu belirterek bunun bir eksiklik değil aksine mükemmeliyet belirtisi olduğunu göstermektedir.⁶⁰ Diğer taraftan onun geçmiş ve gelecek günahlarının bağışlanmasına dair yapılan atıf (Fetih, 48/2) sebebiyle müellif bu hususu bir eksiklik olarak değerlendirmektedir. Ancak Âbidin Paşa bu durumun insani olduğunu ve inan olmanın gerekliliği olduğunu belirtir. Hatasızlığın Allah'a mahsus olduğunu ifade ederek bu durumun peygamberliğine herhangi bir hâlel getirmediğine vurgu yapmaktadır.⁶¹

Âbidin Paşa müellifin altıncı fasılda ele aldığı konulara detaylı açıklamalar yaparak konuyu daha anlaşılır hale getirmeye çalışmıştır.

⁵⁸ Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyyet Müdâfaa*, 9.

⁵⁹ Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyyet Müdâfaa*, 10.

⁶⁰ Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyyet Müdâfaa*, 10-11.

⁶¹ Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyyet Müdâfaa*, 12.

Müellifin bu fasıldaki temel iddiası Kur'ân'da bir tenakuz (zıtlık) olduğu üzerine kuruludur. Bu iddianın doğru olmadığını verdiği çok sayıda örnekle ispat eden Âbidin Paşa müellifin esasında kendi içinde bir tenakuza düştüğünü de ifade eder. Âbidin Paşa, zahiren böyle anlaşılabilir örneklerle birlikte yaptığı itirazlar geniş bir yer tutmaktadır. Ayrıca müellifin dini taassubunun bakış açısına derin bir etki bıraktığından bahseder. Özellikle Nuh Tufanı ve Ashab-ı Kehf ile ilgili geniş değerlendirmeleri göze çarpmaktadır.

Müellif yedinci fasılda kendi iddialarını desteklemek amacıyla Kur'ân'ın tarihi hataları olduğunu belirtse de Âbidin Paşa örneklerle Kur'ân'ın tarihi açıdan herhangi bir hata içermediğini delillendirmektedir. Burada eski tarihi kayıtları esas alan müellif bu kayıtlar üzerinden Kur'ân'ın hatalı olduğunu iddia eder. Âbidin Paşa ise Kur'ân'ın değil bu kayıtların hatalı olabileceği tezinden yola çıkarak müellifin ithamlarını boşa çıkarmaktadır. Diğer taraftan kullanılan bazı kelimelerin başka dillere ait olduğunu iddia eden müellife Âbidin Paşa bunun tabii bir durum olduğu cevabını vermektedir.⁶²

Müellifin sekizinci fasılda⁶³ Kur'ân'ın kendi içerisinde kendisiyle münakaşa ettiğine dair ifadelerine detaylı cevaplar verilmektedir. Bu cevapların Kur'ân'ın kendi içerisinde sanki birbiriyle çelişir gibi görülen hususları ele almaktadır. Bu değerlendirmeler müellifin net bir biçimde yanlış içerisindedir olduğunu göstermektedir.

Müellif dokuzuncu fasılda Kur'ân metni içerisinde birtakım hurafelerin var olduğunu iddia etmektedir.⁶⁴ Âbidin Paşa bu hususa karşın iddialarını ortaya koyarak Kur'ân'da yer alan bilgilerin tamamen güvenilir bilgiler olduğunu ifade etmektedir.

Onuncu ve son fasılda müellif, mucizelerle ilgili şüphelerini beyan etmeye girişmiştir. Bu kısımda müellife kendi kültüründen cevaplar veren Âbidin Paşa bu durumun kabul edilebilir olduğunu belirtmektedir. Müellif ayrıca yukarıda ele aldığı iddialara dayanarak kendince bir tebliğ faaliyeti yapmış ve Müslümanların dinlerindeki tahrifat sebebiyle Hristiyanlığa girmelerinin daha uygun olacağını söylemiştir.⁶⁵

4. Siyasi Kişiliği

⁶² Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyyet Müdafaa*, 13-23.

⁶³ Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyyet Müdafaa*, 23.

⁶⁴ Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyyet Müdafaa*, 32-33.

⁶⁵ Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyyet Müdafaa*, 34-40.

Yıldız Sarayı'nda Sultan Abdülaziz'e yapılan darbe ve akabinde Feriye Sarayı'ndaki şaibeli ölümü⁶⁶ sonrasında saray muhafızlığı görevi için Arnavut soyundan olanlar tercih edilmeye başlamıştır. 1866 yılında Âbidin Paşa, abisi Veysel Paşa ile silahşörlük görevi için saraya seçilmişlerdir. İki yıl silahşörlük görevi yaptıktan sonra Preveze Mutasarrıf Muavinliği ve 1872 yılında İzmir Hukuk Temyiz Meclisi ikinci başkanı olarak atanmıştır. Âbidin Paşa'nın görevlerini üstün bir başarıyla ifâ etmesi sebebiyle Hukuk Komisyonu Başkanlığı'na tevdi edilmiştir.⁶⁷

1877-78 yıllarında meydana gelen ve Doksanüç Harbi olarak isimlendirilen Osmanlı-Rus savaşı neticesinde Osmanlı Devleti ağır bir mağlubiyet yaşamıştı.⁶⁸ Bu savaşın sonucunda ortaya çıkan en büyük problem siyasi olarak Ermeni meselesi olmuştur. Temel sebep ise Osmanlı'nın Avrupa devletleri ile gerçekleştirdiği Berlin Antlaşması'nın 61. maddesidir.⁶⁹ Maddeye göre Ermenilerin buldukları yerlerde onların lehlerine ıslahatlar yapılacak ve bunu Avrupa devletlerine ne derece uygulandığının denetleyicisi olma sözü verilmiştir. Artık sorun Osmanlı'nın iç meselesi olmaktan öte geçmiştir.⁷⁰ Anlaşma gereği Âbidin Paşa, Diyarbakır'a bölgenin adli, asayiş ve idari sorunlarını çözüp otoriteyi güçlendirmek amacıyla 21 Haziran 1879'da iki yüz yirmi beş kuş harcırah ile görevlendirilmiştir.⁷¹

Âbidin Paşa'nın Diyarbakır'da yürüttüğü Ma'mûratü'l-azîz Komiserliği sırasında bölgenin güvenliği ve otoritenin sağlanması için yapmış olduğu uygulamaların başarılı olması sonucunda görev alanı genişletilerek Rumeli Beylerbeyi⁷² rütbesi verilmiştir.⁷³ Akabinde 13 Ağustos 1879 tarihinde Paşa'nın kariyerindeki ilk valilik görevi olan Sivas valiliğine yirmi bin kuruş maaşla tevdi edilmiştir.⁷⁴

⁶⁶ Abdülnasır Yener, "Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilişi ve Darbeyle Gelen Meşrutiyet", *Şehir ve İrfan Araştırmaları Dergisi* 2 (Mayıs 2016), 102-113.

⁶⁷ İşisağ, *Âbidin Paşa Bir Adana Valisi*, 2.

⁶⁸ Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/498-499.

⁶⁹ Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/516-517.

⁷⁰ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987), 110-125.

⁷¹ Âbidin Paşa, *Defter-i Âbidin Paşa -II* (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Mehmet Zeki Pakalın, 00024), 8.

⁷² Tanzimat'ın ilanından sonra bu rütbeyi kazanan kişilere paşa denilirdi.

⁷³ Çanakçı, *Âbidin Paşa'nın Notlarından Osmanlı Devleti'nin Son Yılları (1888-1906)*, 24.

⁷⁴ Âbidin Paşa, *Defter-i Âbidin Paşa -II* (Mehmet Zeki Pakalın, 00024), 9.

1880 yılına gelindiğinde Doksanüç Harbi'nin etkileri hala devam etmekte ve ülkenin batısı Selanik'te, yerel çetelerin boy göstermesi ahalinin iç güvenliğini tehdit ediyordu. Merkez otoritenin güvenlik görevlilerinin yetersiz kalması işleri daha da zorlaştırıyordu.⁷⁵ Âbidin Paşa'nın Ma'mûratü'l-azîz Komiserliği görevi sırasında halkın güvenliğini sağlamak için yaptığı uygulamalar ve çetelere karşı verdiği mücadeleler neticesinde devlet otoritesini sağlayan güçlü bir devlet adamı olduğunu göstermişti. Bu sebeple Âbidin Paşa 28 Şubat 1880 tarihinde Selanik valiliğine tayin edilmiştir.⁷⁶

Âbidin Paşa, Selanik'te göreve başlamasından yaklaşık olarak bir yıl kadar sonra 22 Ocak 1881 tarihinde Adana valiliğine tayini gerçekleştirilmiştir.⁷⁷ Âbidin Paşa göreve başladığında vilayetteki en mühim sorunun ucu bucağı bulunmayan bataklıkların kurutulması tarım alanlarına çevirmeyi düşünüyordu. Bu sayede hem halka hem de devlete önemli bir gelir getireceğine inanıyordu. Bataklıkların ıslahı için gerekli finansal harcamaları bizzat kendisi yaparak bazı ıslah edilecek yerleri de kendine tahsis edilmesini talep ediyordu.⁷⁸ Dâhiliye Nezâreti ile yapmış olduğu telgraflar sonucunda Paşa'nın isteği mâkul görülmüştür.⁷⁹ Paşa ıslah çalışmalarını yalnızca kendine verilen bataklıklarla sınırlı tutmayıp satın alma yoluyla çalışmaların yapılacağı bölgenin sınırlarını genişletmiştir. Yapılan bu satın almalar neticesinde alınan araziler çok ucuz fiyatlara kapatıldığı ve arazilerin tapularını eşinin üzerine yapmasından dolayı Bab-ı âli'ye birçok şikâyet gitmiştir. Âbidin Paşa alınan arazilerde usulsüz bir satışın olmadığına dair topladığı mazbataları Dâhiliye Nezâreti'ne göndermiştir. Yapılan incelemeler neticesinde bir süre bu suçlamaların önüne geçilmiştir.⁸⁰ Lakin Meclis-i Vükela'nın yaptığı incelemeler neticesinde Paşa görevinden alınarak yerine Aziz Paşa getirilmiştir.⁸¹

Âbidin Paşa 7 Temmuz 1886 tarihinde Ankara valiliğine atandığında⁸² Ankara'da üretim, güvenlik, kıtlık, ulaşım, su sorunu, asayiş ve eğitim gibi alanlarda çözülmesi gereken önemli problemler bulunmaktadır. Problemlerin çözümü için gerekli olan birimlere telgraflar çekerek sorunları

⁷⁵ Çanakçı, *Âbidin Paşa'nın Notlarından Osmanlı Devleti'nin Son Yılları (1888-1906)*, 25.

⁷⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Mahsus [İ..MMS.]*, No. 66, Gömlek No. 3092.

⁷⁷ Âbidin Paşa, *Defter-i Âbidin Paşa -II* (Mehmet Zeki Pakalın, 00024), 9.

⁷⁸ Çanakçı, *Âbidin Paşa'nın Notlarından Osmanlı Devleti'nin Son Yılları (1888-1906)*, 28.

⁷⁹ Âbidin Paşa, *Defter-i Âbidin Paşa -I* (Mehmet Zeki Pakalın, 00019), 1.

⁸⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Umumi [Y..PRK.UM.]*, No. 6, Gömlek No. 77.

⁸¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Resmî Maruzat [Y..A...RES.]*, No. 20, Gömlek No. 43.

⁸² Âbidin Paşa, *Defter-i Âbidin Paşa -II* (Mehmet Zeki Pakalın, 00024), 9.

çözmeye başlar.⁸³ Yaptığı çalışmalar neticesinde Âbidin Paşa birçok sorunu ortadan kaldırmayı başarır ve Ankara'ya önemli hizmetler yapar. Lakin bir grup insan valinin halka zulmettiğini iddia etmiş, Paşa da bu iddialarla yaptığı başarılı çalışmaların gölgelenmeye çalışıldığını öne sürmüştür.⁸⁴ Bu olaylar neticesinde Sadaret Makamı detaylı bir rapor hazırlayıp sunmasını istemiştir. Yapılan sunumdan bir süre sonrasında Paşa'ya Osmanî Nişanı verilmiştir.⁸⁵

Değerlendirme ve Sonuç

İslâm inancının ve düşüncesinin gayrimüslim topluluklar tarafından çok kez farklı iddialarla eleştirildiği bilinmektedir. Genellikle akli delillerle yola çıkmış gibi görünen iddiaların inanç temelli bir rahatsızlık olduğu görülmektedir. Ele aldığımız çalışma da bunun ilginç örneklerinden birini oluşturmaktadır ve Müslüman itikadını bozmak niyetiyle bir gayrete girişmiştir. Müellif farklı fasıllarda İslâm inancının ve özellikle de içerisinde hiçbir şüphe bulunmayan Kur'ân metninin güvenilirliğini sorgulayarak Müslümanların şüpheye düşmesini sağlamaya gayret etmektedir.

Âbidin Paşa hem Müslüman bir ilim adamı hem de bir devlet adamı olmanın verdiği sorumluluk hissiyle İslâm'ın temeline ve Müslümanların inancına yapılan bu saldırıya kayıtsız kalamamış ve kaleme aldığı reddiye ile bu konudaki sorumluluğunu yerine getirmeye çalışmıştır. Esasında Âbidin Paşa'nın gayretinin haksız olmadığı müellifin son kısımda Müslümanlara hitaben yaptığı Hristiyanlığa gelmeleri çağrısı ile net bir biçimde görülmektedir. Müellifin asıl amacı İslâm dinine yönelik eleştirilerinin Müslümanları dinlerinden soğutması ve farklı alternatiflere meyletmeleri, bu minvalde kendi görüşüne en uygun olan Hristiyanlığa tabi olmalarıdır. Bu yönde bir çağrının Mısır'da yapılmış olması da anlamlıdır. Zira Bizans'ın önemli merkezlerinden birisi olan ve yoğun Hristiyan nüfusa sahip olan Mısır İslâm fetihleriyle erken döneme tanışmış ve İslâm'ın önemli merkezlerinden birisi olmuştur. Mez-kûr risalenin kaleme alındığı dönem ise Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerinde büyük emelleri olan Batıların her yönden saldırıya geçtiği bir dönemdi. Papazlık görevi ifa eden risale müellifi de kendi gücü nispetinde kendi ülküdaşlarının amaçlarına hizmet etmeye ve bölgede bulunan Müslüman nüfusunun azalarak kendilerine intisap etmelerine yönelik bir gayret içerisindeydi. Âbidin Paşa da onun bu amacına ulaşmasına engel olabilmek adına kaleme aldığı reddiye ile büyük bir hizmet ifa etmiştir.

⁸³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Umumi* [Y..PRK.UM.], No. 14, Gömlek No. 1.

⁸⁴ Osmanlı Arşivi (BOA), *Umumi* [Y..PRK.UM.], No. 24, Gömlek No. 54.

⁸⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye* [İ..DH.], No. 1132, Gömlek No. 88400.

Âbidin Paşa'nın devlet kademelerinde göstermiş olduğu başarının yanında ilmî açıdan da güçlü bir isim olduğu diğer çalışmaları ile de bilinmektedir. Bizim de konumuzu teşkil eden reddiyesi onun bu konudaki yetkinliğini göstermektedir. Bu alana yönelik çalışmaların daha da artarak derinleşmesi, hem Âbidin Paşa'nın isminin bir semt ismi olmaktan öteye geçmesi adına hem de diğer devlet ricâlinin bu konuda yapmış oldukları çalışmaların gün yüzüne çıkarılması adına büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

Âbidin Paşa. *Âlem-i İslâmiyyet Müdâfaa*. İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1315.

Âbidin Paşa. *Ber Tarz-ı Nevin Nahv-i Arabi*. Rodos: Vilayet Matbaası, 1908.

Âbidin Paşa. *Defter-i Âbidin Paşa -I*. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Mehmet Zeki Pakalın, 00019.

Âbidin Paşa. *Defter-i Âbidin Paşa -II*. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Mehmet Zeki Pakalın, 00024.

Âbidin Paşa. *Meali-i İslâmiye*. İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1898.

Âbidin Paşa. *Saadet-i Dünya*. Rodos: Cezair-i Bahr-i Sefid Vilâyet Matbaası, 1312.

Anuşe, Hasan. "Edeb-i Farisi der Anadolu ve Balkan". *Danışname-i Edebi Farisi*. C. 1. Tahran, 1383.

Avcı, Zeynep. *A'dan Z'ye Âbidin Dino*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4. Basım, 2018.

Aydar, Hidayet. "Osmanlı Tefsir Kültürüne Bir Katkı: Mehmed Fevzî Efendi'nin Tefrîcu'l-kalak fî tefsîri sûreti'l- Felak Adlı Sure Tefsirinin İşârî Yönden İncelenmesi" 6/2 (2022), 633-656.

287

Aydın, Mahir. "Doksanüç Harbi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Bayrak, M. Orhan. *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*. İstanbul: Aksüt Matbaası, 1979.

(BOA), Osmanlı Arşivi. *Dahiliye [İ..DH..]*. No. 1132, Gömlek No. 88400.

(BOA), Osmanlı Arşivi. *Esas Evrakı [Y..EE..]*. No. 129, Gömlek No. 76.

(BOA), Osmanlı Arşivi. *Hususi [İ..HUS..]*. No. 16, Gömlek No. 44.

(BOA), Osmanlı Arşivi. *Hususi [İ..HUS..]*. No. 129, Gömlek No. 7.

(BOA), Osmanlı Arşivi. *Hususi Maruzat [Y..A...HUS..]*. No. 408, Gömlek No. 32.

(BOA), Osmanlı Arşivi. *Hususi Maruzat [Y..A...HUS..]*. No. 411, Gömlek No. 144.

(BOA), Osmanlı Arşivi. *Mabeyn Cetvelleri [Y..PRK.MBC..]*. No. 9, Gömlek No.

47.

(BOA), Osmanlı Arşivi. *Mabeyn-i Hümayun [İ..MBH.]*. No. 4, Gömlek No.12.

(BOA), Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Mahsus [İ..MMS.]*. No. 66, Gömlek No. 3092.

(BOA), Osmanlı Arşivi. *Resmi Maruzat [Y..A...RES.]*. No. 20, Gömlek No. 43.

(BOA), Osmanlı Arşivi. *Umumi [Y..PRK.UM.]*. No. 35, Gömlek No. 83.

(BOA), Osmanlı Arşivi. *Umumi [Y..PRK.UM.]*. No. 32, Gömlek No. 12.

(BOA), Osmanlı Arşivi. *Umumi [Y..PRK.UM.]*. No. 6, Gömlek No. 77.

(BOA), Osmanlı Arşivi. *Umumi [Y..PRK.UM.]*. No. 14, Gömlek No. 1.

(BOA), Osmanlı Arşivi. *Umumi [Y..PRK.UM.]*. No. 24, Gömlek No. 54.

Bûsîrî, Ebu Abdullah Şerefeddin Muhammed b. Said b. Hammad. *Terceme ve şerh-i Kaside-i bürde*. çev. Âbidin Paşa. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1324.

Ceyhan, Semih. “Mesnevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

Çanakçı, Halis. *Âbidin Paşa'nın Notlarından Osmanlı Devleti'nin Son Yılları (1888-1906)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Çelik, İsa. *Âbidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri*. İstanbul: Vefa Yayınları, 2007.

Çelik, İsa - Yıldırım, Birol. “Mesnevî Şârihi Bir Ankara Valisi: Âbidin Paşa'nın Tasavvufî Düşünceleri”. *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 5/11 (2017), 26-67.

Gencer, Ali İhsan. “Berlin Antlaşması”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/516-517. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Güzel, M. Şehmus. *Âbidin Dino 1913-1942*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008.

İşisağ, Ahmet Nadir. *Âbidin Paşa Bir Adana Valisi*. Ankara: Akademisyen Kitapevi, 2019.

Kaya, Mustafa. “Kasîdetü'l-Bürde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kodaman, Bayram. *Sultan II.Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1987.

- Kureyşîzâde Mehmed Fevzî Efendi. *Nücümü'l-ihtidâ fi rucûmi'l-a'dâ*. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 06342.
- Mevlana Celaleddin-i Rumi, Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin. *Tercüme ve şerh-i Mesnevi-i Şerif*. çev. Âbidin Paşa. Ankara: Vilayet Matbaası, 1887.
- Öngören, Reşat. "Merkez Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 29. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Öter, Nacide. "Âbidin Paşa Türbesinin Mimari Özellikleri". *Art-Sanat* 17 (2022), 359-374.
- Özege, M. Seyfettin. *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*. İstanbul: Fatih Yayınevi, 1971.
- Pala, İskender. "Âbidin Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Piku, Alfred. *Osmanlı Döneminde Arnavut Asıllı Müelliflerin Kur'ân İlimleri Ve Tefsir Alanındaki Çalışmaları*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Şimşekler, Nuri. "Devlet Adamı Ve Mesnevî Şârihi Âbidin Paşa Hayatı - İdareciliği - Eserleri". *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi* 9/10 (1995 1994), 117-126. 289
- Uçarol, Rifat. "Gazi Ahmed Muhtar Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 13. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yener, Abdülnasır. "Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilişi ve Darbeyle Gelen Meşrutiyet". *Şehir ve İrfan Araştırmaları Dergisi* 2 (Mayıs 2016), 102-113.
- Yılmaz, Celali. *Borsa Risalesi: Hava Oyunları*. İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 3. Basım, 2020.